

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА У СФЕРІ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР НАПРИКІНЦІ РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ

На основі архівних документів у статті висвітлюється взаємини РПЦ з радянською владою у 1944-1945 рр., уточнюється кількість парафій та культових споруд, релігійні настрої серед населення України.

Дослідження релігійних процесів в Україні на завершальній стадії Другої світової війни дають підстави стверджувати, що радянська влада на звільненій від гітлерівських окупантів території, формально визнаючи відокремлення церкви від держави і школи від церкви, свободу релігійних культів і водночас свободу антирелігійної пропаганди, насправді дотримувалася курсу обмеження релігійного життя [1]. Лібералізація взаємин з РПЦ та іншими лояльними об'єднаннями поєднувалася з активним поборюванням українських національних церков та тих релігійних угруповань, що мали специфічні етнічні ознаки. Партійно-радянське керівництво країни дуже непокоїло високий рівень релігійності населення, збільшення кількості віруючих, відновлення церков на окупованих східних теренах України під час Другої світової війни. За даними Ради у справах православної церкви при Раднаркомі СРСР на липень 1945 р. у країні налічувалося 10 243 церков та молитовних будинків, з них 6072 функціонувало в Україні (для порівняння: у РРФСР діяло 2297, у Білорусі - 633, Молдові - 615, Прибалтиці - 343, інших республіках СРСР - 83 православні храми). Зокрема, у період фашистської окупації масово відкривалися церкви у Вінницькій (822), Київській (604) та Рівненській (438), Чернігівській (410) та

Полтавській (347) областях [2]. Релігійне життя в Україні на початку вигнання гітлерівців з республіки викликало занепокоєння уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви (РПЦ) при РНК СРСР по УРСР П. Ходченка, який у грудні 1944 р. у листі до секретаря ЦК КП(б)У О. Кириченка стверджував: «До Вітчизняної війни в Україні залишалось не так багато взагалі церков всіх орієнтацій. В період німецької окупації їх виникло не менше того, скільки було до Жовтневої революції» [3].

Яскравою ілюстрацією, що свідчить про значну активізацію релігійного життя в часи окупації УРСР та на завершальній стадії Другої світової війни, може слугувати «Висновок уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раднаркомі УРСР про монастирі на звільненій від противника території України», підготовлений наприкінці липня 1944 р. [4], «Довідка про діючі монастирі на звільненій від противника території України станом на 1 червня 1944 р.» [5] та «Відомості про кількість монастирів, монахів та монахинь у них» станом на 1 квітня 1945 р. [6]. У листі «головного куратора» церкви П. Ходченка до НКДБ УРСР від 25 травня 1944 р. вказувалося, що на території УРСР під час нацистської навали функціонувало 22 монастирі (8 чоловічих та 14 жіночих), а кількість насельників у них становила:

чоловіків - 145, жінок - 1117 [7] (принагідно зазначимо, що у дореволюційний період на території східних областей України діяв 81 монастир з 6369 насельниками [8]). У липні 1944 р. уповноважений Ради у справах РПЦ при Раднаркомі УРСР наводив уточнені дані про 19 діючих та 4 недіючі монастирі (7 чоловічих та 16 жіночих), де проживають 136 ченців та 1171 черниця [9]. Наявні матеріали засвідчують, що на середину літа 1944 р. у Києві діяло 8 обителів (Покровський жіночий монастир, Введенський жіночий монастир, Києво-Печерська лавра, Михайлівський чоловічий монастир, Миколаївський чоловічий монастир, Фроловсько-Вознесенський жіночий монастир, Свято-Троїцький Іонівський чоловічий монастир, Видубицький чоловічий монастир); 4 - у Житомирській області (Богоявленський чоловічий монастир (м. Житомир); Подільський жіночий монастир (м. Житомир), Любарський жіночий монастир (м. Житомир), Овруцький жіночий монастир (м. Овруч)); 1 - Кіровоградській області (Троїцький жіночий Чигиринський монастир); 4 - у Чернігівській області (Троїцький жіночий монастир (м. Чернігів); Густинський Троїцький жіночий монастир (с. Густине Прилуцького району); Домницький жіночий монастир (хутір Домниці Березнянського району); жіночий монастир у с. Свинь Чернігівського району); 2 - Полтавській області (Полтавський жіночий монастир; Козельщанський жіночий монастир); 1 - Рівненській області (Корецький жіночий монастир (м. Корець)); 1 - у Сумській області (Глинська Різдвяно-Богородицька Пустинь (с. Шалигіне)) [10].

Значно змінились дані про існуючі релігійні громади ченців та черниць в УРСР на весну 1945 р. У «Відомостях про кількість монастирів, монахів та монахинь у них» на 1 квітня 1945 р., складених апаратом Ради у справах РПЦ на місцях, ідеться вже про діяльність 42 монастирів (15 чоловічих (350 осіб) та 27 жіночих (1764 особи) [11]. Причиною такого різкого зростання обителів було включення до «реєстру» православних монастирів, розташованих на звільненій території Західної України, а також задоволення Радою у справах РПЦ клопотань про відкриття нових парафій.

Про своєрідний релігійний ренесанс в Україні у першій половині 1940-х років свідчать і «особисті спостереження» П. Ходченка під час поїздок по Київській області. У чернетковому варіанті «Інформаційного звіту уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви при РНК СРСР по Українській РСР за другий квартал 1945 р.» він писав: «...Особисті спостереження та деякі фактичні матеріали, а також інформація з місць показує, що церковне життя

йде на підйом, активність церковників та віруючих зростає... Про активізацію церковників свідчить і такий факт: в 1944 р. заяв на будівництво нових церков від віруючих не надходило, а в 1945 р. було прийнято 10 делегацій, які наполегливо вимагали дозволу на будівництво нових церков. У деяких районах (Бориспільський, Бородянський) релігійні громади самовільно, без всякого дозволу будують церкви. Благочинний Білої Церкви розповідав, що, відправляючись на фронт, значна частина військових, у тому числі і командний склад, вносили по 200-300 карбованців на церкву і настійно просили під час кожної літургії молитися і згадувати їх імена... В день перемоги, 9 травня, в с. Копилове Макарівського району священник Ярошенко виступив на мітингу другим оратором (першим був голова сільради). В с. Рожни 9 травня... на мітингу виступив священник і відслужив молебень на честь здобуття перемоги» [12]. Стурбованість «головного куратора РПЦ» викликала і та обставина, що «під час прийомів служителі культу почували себе більш незалежно, чим раніше, наполегливі у своїх претензіях, висловлюючи, хоча це і в нечітких формах, тенденцію на керівну роль не тільки серед громади віруючих, а й серед широких мас (необхідність впровадження духовних концертів, видання популярної духовної літератури, організація притулків, виховання дітей у християнському дусі...». Здійснюючи контроль над релігійним життям в Україні, Павло Ходченко повідомляв голову Ради у справах РПЦ Георгія Карпова про те, що «серед окремих представників віруючих виникає прагнення до відновлення попередніх церковних традицій - тобто офіційного визнання християнських свят і т. п.» [13].

На думку П. Ходченка, піднесенню релігійного життя в республіці сприяло проведення 31 січня - 2 лютого 1945 р. у Москві Помісного собору, під час якого було обрано нового патріарха та прийнято важливий документ «Положення про управління Російською православною церквою» [14]. Інформуючи партійно-радянське керівництво країни про реакцію віруючих на рішення церковного з'їзду, уповноважений РСРПЦ при РНК СРСР по Українській РСР зазначав: «Помісний Собор розвіяв трактування про те, що діяльність церков дозволена тільки під час Вітчизняної війни... У віруючих та духовенства, і навіть в окремих місцевих радянських працівників помітно змінилось розуміння, що відновлення церкви не є тимчасовим». Потепління у взаєминах між релігійними організаціями та радянською державою, як констатував П. Ходченко, збільшило кількість заяв населення про відкриття нових молитовних будинків, колективних

прохань про надання урядом допомоги у придбанні будівельних матеріалів для ремонту церковних приміщень тощо [15].

Тезу про поширення релігійних поглядів серед населення у роки воєнного лихоліття П. Ходченко виводив і на основі «Відомостей про недіючі церкви в областях Української РСР на 1 травня 1945 р.» [16] (наведено таблицю).

№	Назва областей	Райони, у яких немає діючих церков	Примітки
1.	Харківська	Старо-Салтівський Печенезький	У всіх інших районах є діючі церкви
2.	Ворошиловградська	Лозно-Олександрівський Макарівський Меловський Покровський Рубежанський	Те саме
3.	Сумська	Білопільський Дубовязівський Краснопільський Миропільський Недригайлівський Сумський	Те саме
4.	Чернігівська		У всіх районах є діючі церкви
5.	Херсонська	-	Те саме
6.	Рівненська	-	Те саме
7.	Київська	-	Те саме
8.	Житомирська	-	Те саме
9.	Сталінська	-	Те саме
10.	Запорізька	В одному районі	В інших (21) районах є діючі церкви

Пробудження релігійної свідомості, демонстрація населенням на звільнених територіях своїх релігійних переконань, прагнення віруючих узаконити свої права на богослужіння спонукало тоталітарний режим санкціонувати черговий етап боротьби з «пережитками буржуазної ідеології».

Новий наступ на церкву та релігію в умовах незавершеної радянсько-німецької війни мав прихований характер. Про це свідчить вже згадуваний нами «Лист до народного комісара ДБ в справі існування монастирів», підготовлений наприкінці весни 1944 р. уповноваженим Ради у справах РПЦ в Україні П. Ходченком. Висловлюючи занепокоєння зосередженням у монастирях «самої реакції частини духовенства», П. Ходченко вважав за потрібне найближчим часом розпочати поступову ліквідацію церковно-господарських організацій на Правобережній Україні, а значно пізніше (з політичних міркувань) - на території Західної України. Серед заходів, спрямованих на скорочення кількості монасти-

рів в УРСР, у секретному «Листі» пропонувались такі:

1) безпосередньо через екзарха України та єпископів в областях здійснити злиття «слабких» монастирів з більш «прибутковими»;

2) з метою уникнення впливу монахів на бійців та командирів Червоної армії вивести з монастирів дислоковані там військові госпіталі;

3) господарство монастирів, що не має відношення до релігійних культових потреб (земля, житлові приміщення, сільськогосподарський та промисловий інвентар) повернути організаціям та установам, яким воно належало до окупації;

4) молитовні будинки монастирів та храми, які мають історичну та художню цінність, передати музеям [17].

Вже на початку липня 1944 р. «сценарій» боротьби з монастирями зазнав певної кореляції та уточнення. Зокрема, у «Висновку уповноваженого Ради у справах православної церкви при Раднаркомі УРСР про монастирі на звільненій від противника території України» П. Ходченко закликав відповідальних працівників обласного рівня здійснювати юридичне оформлення та державну реєстрацію монастирських комплексів згідно з постановою Раднаркому СРСР № 1325 від 28 листопада 1943 р. «Про порядок відкриття церков». Ця постанова передбачала передачу релігійним громадам ченців лише молитовного приміщення та культового майна, а користування житловими та іншими приміщеннями здійснювалося тільки на правах оренди. Разом з тим П. Ходченко вважав за необхідне прирівняти монастирі до звичайних релігійних громад, що автоматично спричинило ліквідацію тих обителів, у яких кількість насельників становила менше 20 осіб. Наслідки такої державної політики щодо православних монастирів стали помітними вже у квітні 1945 р. За місяць до капітуляції Німеччини, як видно з матеріалів особистого фонду П. Ходченка, з релігійної карти України зникли Видубицький, Микільський та Свято-Троїцький Іонівський чоловічі монастирі (м. Київ), жіночий монастир у с. Свинь Чернігівського району Чернігівської області, Богоявленський чоловічий (м. Житомир) та Любарський жіночий монастирі Житомирської області [18].

Як переконуємося з наявних архівних документів, радянський уряд лише декларував право громадян на вільну відправу релігійних обрядів. З літа 1944 р. у різноманітних «Поданнях», «Висновках», «Інформаціях» Ради у справах РПЦ при РНК СРСР по Українській РСР до союзного керівництва все частіше з'являється «рубрика»: «Факти порушення революційної законності», в якій фіксувалися випадки недотримання віруючими та служителями культу існуючих норма-

тивних актів у сфері релігії. До грубих порушень чинного законодавства уповноважені Ради у справах РПЦ відносили: виконання релігійних обрядів поза храмом (під відкритим небом); проведення несанкціонованих місцевою владою зборів віруючих; будь-яка конфесійна діяльність віруючих, які не належать до зареєстрованої релігійної громади; масовий збір підписів на предмет відкриття молитовного будинку чи реєстрації релігійної громади; проведення богослужінь «незареєстрованими випадковими священиками» [19].

Якщо з боку партійно-радянської верхівки наступ на релігію мав прихований характер, то у врегулюванні відносин місцевих органів влади з церковними інституціями відчувалося відкрите протистояння. Особисті документи Павла Семеновича Ходченка містять численні приклади ігнорування можновладцями прав віруючих. Джерела розповідають про демонстративний вчинок голови сільради с. Колесниковки Куп'янського району Харківської області, який самочинно організував зняття хрестів з куполів церкви, що викликало обурення односельчан. Брутальне втручання у внутрішнє життя релігійної громади спостерігалось із боку голови сільради с. Боровське Змієвського району Харківської області, який вимагав від священика та церковного старости проводити ранкове богослужіння не пізніше 2 години ранку, «щоб не зривати роботу в колгоспі» [20]. Прагнення владних структур загальмувати процес відродження релігійного життя у республіці демонструє документ за підписом П. Ходченка «Відомості про вилучення громадських приміщень у релігійних громад та розгляд скарг по Українській РСР з 1 жовтня 1944 р. по 1 квітня 1945 р.» [21].

До розряду ворожих до радянської влади потрапила і відроджена під час Другої світової війни Українська автокефальна православна церква. Єпископат і значна частина духовенства УАПЦ (за винятком митрополита Феофіла Булдівського, який, не покаючись, помер у тюремній лікарні) змушені були виїхати за кордон. Іншій частині духовенства, що не залишила Батьківщину, було запропоновано пройти так звану процедуру «очищення» від автокефалізму, привселюдно осудивши послідовників митрополита Полікарпа (Сікорського), і «возз'єднатися» з російським православ'ям. «Невозз'єднаних» священиків чекало тривале заслання (упродовж 1944-1945 рр. каральними органами в УРСР було заарештовано 374 православні священики [22]). Тривала нелегальна душпастирська діяльність.

На завершальній стадії війни радянська влада всіляко намагалася підпорядкувати собі ду-

ховний центр баптистів, використавши його у політичних цілях. Ще у 1944 р. підтиском вищого політичного керівництва та Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР відбулося об'єднання двох великих релігійних течій і створено Союз євангельських християн-баптистів. Штучність такого об'єднання усвідомлювали й функціонери Ради у справах релігійних культів, повідомляючи керівництво про те, що більшість віруючих баптистів та євангельських християн йшли на утворення Союзу з великою неохотою. У 1945 р. було здійснено чергову політичну акцію: приєднано значну частину п'ятидесятників до Союзу євангельських християн-баптистів (ЄХБ). Це викликало широке невдоволення віруючих. Однак вердикт радянських владних структур не залишав ніякого шляху до відступу.

До реалізації своїх планів влада залучила органи НКДБ УРСР, які розробили низку заходів щодо ліквідації протестантських об'єднань. Ідеться про директиви від 26 січня 1944 р. «Про посилення агентурно-оперативної роботи по розробці різноманітних сектантських організацій» та від 27 березня 1945 р. «Про недостатню роботу обласних УНКДБ по ліквідації і розпуску різноманітних сектантських центрів» та ін. [23]. Відразу після визволення України від гітлерівських окупантів обласні структури НКДБ розпочали арешти членів та священнослужителів протестантських церков. У 1944 р. кількість заарештованих «сектантів» становила 91 особу [24]; а у наступному році за участь у міфічних «антирадянських та повстанських організаціях», поширення антирадянських висловлювань за ґратами опинилось 280 учасників протестантських об'єднань [25].

Грубе втручання державних органів у справи церкви призвело до першого серйозного розколу в ЄХБ. Група баптистів, що виступила проти політичних експериментів, вийшла з ЄХБ і утворила нелегальну релігійну баптистську організацію, прибравши собі назву «чистих баптистів». Проти об'єднання виступила також більшість п'ятидесятників, які продовжували дотримуватись власної догматики, не визнаючи радянського законодавства про культу і відмовляючись від служби в армії.

Таким чином, політика радянської влади у сфері релігії наприкінці Другої світової війни була спрямована на припинення «релігійного ренесансу», який спостерігався в Українській РСР в умовах воєнного лихоліття, шляхом скорочення кількості релігійних громад, нівелювання самобутніх рис церковних організацій, знищення матеріальної бази існуючих у республіці конфесій, кримінального переслідування духовенства та віруючих.

- Войналович В.* Наступ на етноконфесійні осередки як один із засобів здійснення національної політики в Україні (друга пол. 40-х - 50-ті роки ХХ ст.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ- 1997.-№ 1/2.- С 207-226; *Гордієнко В.* Причини і наслідки спілки Руської православної церкви з радянським режимом // Християнство і культура: історія, традиції, сучасність: Збірник наукових праць.- Полтава, 1998.— С 43^17; *Лисенко О. Є.* Церковне життя в Україні. 1943-1946.- К., 1998; *Шкаровський М. В.* Смена религиозной политики советского государства в годы войны и ее последствия // Актуальные проблемы археографии, источниковедения и историографии: Материалы к Всероссийской научной конференции, посвященной 50-летию победы в Великой Отечественной войне.- Вологда, 1995- С. 365; та ін.
- Державний архів Російської Федерації- Ф. 6991.- Оп. 1.- Спр. 30.-Арк. 73-73 зв.
- ЦДАМЛМ України.-Ф. 127.-Оп. 1.-Спр. 314.-Арк. 5.
Там само.-Спр. 315- Арк. 5-6.
Там само.-Арк. 7-12.
Там само.-Спр. 298-Арк. 9-Ю.
Там само.-Спр. 308-Арк. 1.
ЦДАВО України.-Ф. 2-Оп. 13.-Спр. 3874.-Арк. 111.
9. ЦДАМЛМ України.-Ф. 127.-Оп. 1.-Спр. 315,-Арк. 5.
10. Там само.-Арк. 7-15.
11. Там само.-Спр. 298- Арк. 9-10.
12. ЦДАМЛМ України.-Ф. 127.-Оп. 1.-Спр. 298,-Арк. 18.
13. Там само.-Арк. 5.
14. Див. докладніше: *Лисенко О. Є.* Церковне життя в Україні. 1943-1946-К, 1998.-С 177-192.
15. ЦДАМЛМ України.-Ф. 127.-Оп. 1.-Спр. 298.-Арк. 15-16.
16. Там само.- Арк. 11.
17. Там само.-Спр. 308.- Арк. 2-3.
18. Там само.-Спр. 298 - Арк. 9-Ю.
19. Там само.-Спр. 292 - Арк. 42.
20. Там само.- Арк. 21.
21. Там само.-Спр. 315.-Арк. 72.
22. Державний архів Служби безпеки України.- Ф. 43.- Спр. 53.- Арк. 2; Спр. 57.- Арк. 2.
23. *Бабенко Л. Л.* Протестантські громади Буковини: репресії та переслідування 40-50-х років ХХ століття // Краєзнавство,- 2005,-№ 1^1.- С 79-80.
24. Державний архів СБУ-Ф. 43.-Спр. 53- Арк. 2.
25. Там само,-Спр. 57- Арк. 2.

O. Bazhan

STATE POLICY IN THE RELIGIOUS LIFE OF THE SOVIET UKRAINE AT THE END OF THE SOVIET-GERMAN WAR

The article is devoted to the relations between Russian Orthodox Church and Soviet government in 1944-1945. Light is shed on such questions as how many parishes and church buildings there were and what moods were circulating among Ukrainian population.